

תורה שבע"פ וביורוי הלכה

ד"ר נפתלי הרץ טוקר

בין 'עונג' 'כבוד' ו'שמחה' בשבת וביו"ט לביורוי ההגדרות והתכנים במקורות ובפוסקים

מן הפסוק "וקראת לשבת ענג, לקדוש ה' מכבד" (ישעיהו נ"ח, ג), מסיק הרמב"ם, (ביו"ט פ"ו, הלכה טז. ובשבת פ"ל, הלכה א) שיש מְצַנֵּת כיבוד ועונג ביום טוב כמו בשבת. אמר הנביא, "וקראת לשבת ענג", והיום הזה שהוא קדוש לה' יהיה לך יום שמצוה עליך גם לכבדו. ומצאנו בתורה שיום השבת מכונה ומתואר כ"שבתון שבת קדש לה'" (שמות ט"ז, כג; ויקרא כ"ג, ג). וכן ימים טובים נקראים "מקרא קדש" (ויקרא כ"ג). מכאן שהצירוף "לקדוש ה' מכבד", בדברי ישעיהו, מסמן ומציין את השבת והימים טובים כאחד, שאת שני מועדי קודש אלה יש לענג ולכבד.

איזהו כבוד ואיזהו עונג?

משתמע מדברי הרמב"ם (שבת פ"ל), ש'כבוד' כלולים העניינים השייכים קודם השבת. אלו המעשים שמְצַנֵּה להקדים ולעשותם כהכנה לצורך כבוד השבת. כדוגמת לרחוץ את גופו בחמין ולסדר את שולחנו ומיטתו מבעוד יום. באשר למה שכתב: "ויהיה נר דלוק", אפשר שהתכוון למעשה התקנת פתילות והכנת נרות, שיהיו ערוכים לצורך מצוות הדלקתם עם כניסת השבת (רמב"ם פ"ל, ה"ה-ו). וכן כתב הגר"א בביאור (או"ח תקטז): ר"ל הרמב"ם, 'עונג' הוא בשבת עצמו, ו'כבוד' הוא בערב שבת. לענייני כיבוד השבת מתקשרים גם כביסת בגדים וגיהוצם לכבוד שבת, וכן ההתעטפות בהם לפני שבת, כשהוא יושב בכבוד ראש ומיחל להקבלת פני שבת (רמב"ם, שם ה"ב-ג). עיקרו של עונג, על פי ביאור הרמב"ם, הוא התקנת תבשיל שמן ומשקה מבשם, אכילת בשר ושתיית יין בסעודות השבת (שם, ה"ז-ז).

ענייני שבת המאפשרים לקיים בהם גם 'כיבוד' וגם 'עונג'

מעיון ראשוני נראה, שלמעשה הרבה מן העניינים השייכים לשבת מאפשרים קיומן של שתי המצוות: 'כיבוד' בהכנות קודם השבת, ו'עונג' מן העניינים, בשבת עצמו.

התקנת תבשיל דורשת הכנה ובישול קודם השבת. ההתקנה וההכנה יהיו על כן בחזקת 'כיבוד'. עצם אכילת התבשילים ושתיית המשקה המבשם בסעודות שבת יהיו משוייכים ל'עונג שבת'. וכן כתב רש"י ז"ל (ב"מועדים בהלכה", יו"ט פ"ב):

"אכילת הסעודות גדרה עונג, הכנתה מבעוד יום הוא משום כבוד שבת ויו"ט".

וכן באשר להתקנת פתילות והכנת נרות לכבוד שבת. מאור הנרות שדולקים אחר כך בעיצומה של סעודת ליל שבת, יתקשרו למצנת עונג שבת. ומעין זה כתב רש"י ז"ל (שם): "הדלקת הנר עיקרה לעונג, והדלקתה מבעוד יום משום כבוד". ודוק ותמצא לפי זה, שאם לא התקינו תבשילים לכבוד השבת, והתארחו בבתי הארחה ומלוונות, הרי בעצם אכילת הסעודות קיימו הסועדים בעניין הזה מצוות עונג שבת, אבל לא זכו הסועדים לקיים מצוות כיבוד השבת.

ואכן כתב שו"ע או"ח, רנ: "וצריך כל אדם להשתדל בעצמו להכין שום דבר לצורך שבת ויו"ט, אף על פי שיש לו עבדים ומשרתים". ומצד שני זה שכיבד את השבת בעניין מן העניינים ולא זכה ביום השבת עצמו להתענג עליהם, למשל, תיקן מאכלים ובישל לכבוד שבת, ומסיבה כלשהי לא אכל מהם בשבת עצמו קיים את מצוות כיבוד ולא את מצוות עונג.

על החיוב לכבד ולענג את השבת ואת הרגלים למדים הפוסקים מדברי נביאים, המוגדר אצל הרמב"ם, "מדברי סופרים", משמע מדרבנן (שבת, פ"ל ה"א). כך בביאורו של "פרי מגדים" (או"ח, חלק ראשון, בפתחה הכוללת, אות יח): "דברי קבלה המוזכרים בנביאים וכתובים, כמו עונג וכבוד שבת ויו"ט, הוי מדרבנן ולא מן התורה". וכן כתב ה"חתם סופר" (שו"ת או"ח, סימן רח), "שמצנת עונג שבת אין זכר לה בתורה ומחודשת היא מתקנת נביאים". עם זאת פלוגתת הפוסקים היא, אם עונג שבת מדאורייתא (ראה "יסודי ישורון", עמ' 8-9, ו"ציץ אליעזר ח"ז, סימן כה), כיוצא בזה אין זכר בתורה למצוות שמחה בשבת. ומחלוקת הפוסקים היא, אם יש אסמכתאות למצוות שמחה בשבת.

מקור השמחה ברגלים מדאורייתא

על חג הסוכות נאמר במפורש בחומש דברים (ט"ז, יד): "ושמחת בחגך". אף בחג השבועות כתוב: "ושמחת אתה וביתך" (שם, כו). מצות השמחה ישנה אף בפסח, אלא שלא נכתבה בפירוש. אפשר מן הטעם שבפסח התבואה נידונית. וכן בשביל שמתו וטבעו בו המצרים. והתוספות במסכת חגיגה (ח, ע"א, ד"ה 'ושמחת'), למדו זאת בהיקש מחג השבועות. וכן אמרו, "מדכתיב ושמחת בחגך" יש לומר כל מקום שיש חגיגה יש שמחה (ילקוט שמעוני, פרשת אמור, רמז תרנד, תניא רבתי, סימן נז).

1. לענין זה, ראה מאמר: "וישמחו במלכותך שומרי שבת" בתוך: "שנה בשנה", כרך מב, תשס"ב בעמ' 191-201, וכן "לביור עמדתם של גדולי הפוסקים" בתוך: "שמעתין" מסי' 145, תשס"א, עמ' 66-75.

מהם גדרי ה'שמחה' ה'עונג' וה'כיבוד'?

למדנו איפוא שחייב אדם להיות שמח ברגלים, ומבאר הרמב"ם (יו"ט, פ"ו הי"ז-יח), שאין שמחה אלא בבשר, ואין שמחה אלא ביין, על כן אוכלין בשר ושותים יין. אולם בהלכות שבת (פ"ל, ה"י), כלל הרמב"ם את אכילת בשר ושתית יין בקטגוריה של 'עונג', ואשר על כך, כיוון שאכילה זו היא 'עונג', מצות לאכול בשר ולשתות יין. ומעין זה שואל "אוצר השבת" (עמ' קכה), משמו של "זבחי תודה" (עמ' 26-27): דלכאורה יש להבין במה באה השמחה ביו"ט? אם בזה שאוכלים בשר ושותים יין, הלא גם בשבת אכילת בשר ושתית יין מן הטעם שיש בזה "עונג".

הג"מ הרב שלמה גורן זצ"ל הרגיש בעמעות הגבולין וכתב "בתורת השבת" (עמ' 26-27), כי מבחינה מעשית מושגים אמנם ה'שמחה' וה'עונג' באותן דרכים. ובכל זאת נראה לו כי באופן עקרוני 'עונג' ו'שמחה' הם שני מושגים נפרדים ונבדלים זה מזה, הן מבחינת תוכנם והן מבחינת מועדם. 'עונג-לשבת' ו'שמחה-לחג'. ולא האריך להסביר בדיוקים במה הם נבדלים ובמה הם נפרדים. ועדיין לא נתברר לנו ולא נתפרש כראוי, האמנם 'עונג' לחוד, ולו עניינים חיוביים מעשיים מיוחדים, ו'שמחה' לחוד, ולה עניינים וחיובים מסוג אחר שמיוחדים לשמחה.

גם החילוק בין 'כיבוד' שבת, שכלולים בו עניינים השייכים קודם השבת, כהכנה לצורך כבוד השבת, לבין 'עונג' שהם העניינים השייכים בשבת עצמו לצורך השבת, הוא חילוק שאינו מניח את הדעת בכל המקרים התירוצים לכל זה יגעם ודורשים עיון. קרויזר בשו"ת "פאר עץ חיים" (ח"ב, סימן יד, דף יב), הסביר את החילוק בין 'כבוד' ו'עונג', ש'עונג' היינו עצם הנאת הגוף, ו'כבוד' הוא בעצם החשיבות לבד, שבדבר זה הוא מחשיב לשבת. ולא נתברר לי לאשורו ובאופן מעשי החילוק שהציע.

ואכן, יש שסוברים ש'עונג' ו'כיבוד' חדא הוא. במה שמענג את השבת זהו כבוד. רש"י ז"ל בספרו "המועדים בהלכה" (יו"ט, פ"ב) הקדים להבהיר ש'כיבוד' ו'עונג' ו'שמחה' ביום טוב אינם שמות נרדפים, ולא כפל מליצות לחיזוק העניין, שלושת העניינים הם מושגים שונים, ושלושה גופי הלכות. וכך גם עולה ומתבהר במקורותינו. במסכת שבת (ק"ג, ע"א) שואלת הגמרא ועונה: "איזהו כבוד? כסות נקיה. 'וכבדתו' שלא יהא מלבושך של שבת כמלבושך של חול. ואיזהו עונג? אכילת הסעודה" (ראה שבת ק"ח, ע"א; או"ח רפ"ז; רמב"ם שבת, פ"ל, ה"ז-י).

אולם כבר ראינו ששמחת הרגלים היא באכילת בשר ויין בסעודות (רמב"ם, יו"ט פ"ו, ה"יח). ובין לשיטת העיר רש"י ז"ל בספרו (שם) שיש בעניינים אלה קצת טשטוש הגבולין (ראה גם ב"אוצר השבת", סימן יא).

חיובים שיש בהם שתי האיכויות 'עונג' וגם 'שמחה'

יהיה מקום להסיק כי ישנם חיובים, כדוגמת בשר ויין, שיש בהם שתי האיכויות, 'עונג' וגם 'שמחה'. בשבת יהיה חיוב הסעודה מצד העונג שבבשר ויין, וביו"ט יהיה חיוב בהם מצד ה'שמחה' וה'עונג'. כדברי שולחן ערוך הרב (או"ח, רמב), ש'עונג האכילה בשבת הוא **מדברי סופרים**, וה'עונג' וה'שמחה' ביו"ט במאכל ומשתה הוא **מן התורה**. ובקונטרס אחרון שם, פירש, ר"ל 'עונג' שיש בו 'שמחה' כגון בשר ויין.

יוצא לפי זה שבשבת יהיה החיוב בבשר ויין מצד העונג שבדבר. ה'שמחה', עם זאת, תבוא מאליה כתוצאה נלווית מטבע ההשפעה של הבשר והיין. ביו"ט יהיה החיוב בבשר ויין מצד שני המשפיעים, העונג וה'שמחה' שבטבעם. אם כך ואם כך, בפועל המעשה בשני המועדים, שבת ויו"ט, ישפיעו אכילת הבשר ושתיית היין, מצד טבע שני המאכלים האלה, על כל איש בישראל 'עונג' וגם 'שמחה'. כבר בכך ניתן להקדים ולרמוז שה'שמחה' בשבת הייתה בכל מקרה מצב קיים ומתפתח אף ללא חיוב מפורש מן התורה. וזאת בגלל החיוב לאכול בשר ולשתות יין.

עוד דוגמה אפשרית לקיומן בפועל של שתי האיכויות, מה שאמרו במסכת שבת (קיד), והרמב"ם (בשבת פ"ל) ובשו"ע (או"ח, רסב-רסג) שיש להחליף בגדים לכבוד שבת, ללבוש כסות נקיה ובגדים נאים ולהדליק נר, משום מצות 'עונג שבת' ומשום 'כבוד שבת'. והסביר הכפילות של 'עונג' ו'כבוד' בהדלקת הנר בחידושי הגר"ח השלם, סימן יא. שבחיוב ההדלקה יש שני דינים:

א. חיוב הדלקה מבעוד יום, וזהו בדין 'כבוד שבת'. (עם זאת, פירשתי מדעתי לעיל, שהתקנת הפתילות והכנת הנרות, הן בחזקת 'כבוד שבת').

ב. הנר הדולק בשבת עצמה הוא בדין 'עונג'.

הדלקת הנר מתקשרת אמנם בעיקרי המקורות לעונג שבת. כך בתנחומא (פרשת נח) ובפסיקתא זוטרתא (בשלח, טז, ב): "וקראת לשבת ענג, זו הדלקת הנר". וכן התוספות בגמרא שבת (כה, ע"ב) ד"ה 'חובה', כתבו: "הדלקת הנר היא חובה של מצות עונג שבת". ובמשנה ברורה רסג, ס"ק א, כתב: "עיקר הדלקת הנר הוא חובה משום מצות עונג שבת".

עם זאת בגמרא פסחים (עא, ע"א) מבואר שמצות שמחה מקיימין ביין ישן וכסות נקיה. וכן מצאנו באו"ח (תקכט, ב) ובי"מגן אברהם" שם, שבגדים חדשים הם בבחינת 'שמחת יום טוב'. כבר באשר למצות כסות נקיה ובגדים נאים הנה מצאנו במקומות אחדים שזה מטעם 'כבוד' ו'עונג', ובמקומות אחרים מטעם 'שמחה'.

כן לגבי הדלקת הנר. לצד מה שאמרו שהיא בבחינת 'כבוד ועונג', כבר כתב הרא"ש בשו"ת, (כלל ה', סימן ח) שבמקום אורה יש שמחה, כדכתיב בלשון נרדפת: "ליהודים היתה אורה ושמחה" (אסתר ח', טז). ובתקבולת: "אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה" (תהלים צ"ז, יא). וכתוב בירמיה (כ"ה, י): "קול ששון וקול שמחה, קול ריחים ואור הנר". לכן, אומר הרא"ש, נהגו להרבות בנרות בשבתות וימים טובים לשמחה. ודוק, בשיטי דבריו מובלעת הדעה שבשבתות, בדומה לימים טובים, נוהגת מצות שמחה.

מעין הדברים האלה מובא בספרי החסידים, כדוגמת העדות המובאת בספר "צבי לצדיק" (דף נו): "משדהליקו הנרות של שבת אצל ר' אלימלך מליז'נסק, נפל שמחה על כל אחד ואחד, וכולנו טעמנו שמחת שבת בשמחה גדולה מאד נעלה". גם בספר סידורו של שבת' (ח"א, שורש שני, עלה ז) מדבר על טבע האור שמעורר השמחה, ובהארתם של הנרות מאירין את הבית באורה של שמחה וחדוות שבת. בדברי החסידות מובע הרעיון הכפול שהנרות והשבת מקיימים זיקת גומלים על יסוד ערך השמחה המתקיים ופועל בשניהם.

הדלקת נרות ובגדים חדשים היו לנו דוגמה נוספת למצוות המטוענות שני ערכים, או שתי איכויות, 'עונג' ו'שמחה'. בהקשר לשבת נצטוונו לקיים שתי המצוות האלה: הדלקת הנר, ובגדים חדשים, מטעם צד העונג שבהן. אולם בפועל המעשה עולה ומתממש מהן גם ערך ה'שמחה', וזאת אף ללא שהתכוון לכך האדם המתענג בעשייתן. בסיכומו של דבר ובפועל, ישפיעו שתי המצוות האלה, הדלקת הנר ולבישת בגדים חדשים, בשני המועדים שבת ויו"ט, על כל איש בישראל, 'עונג' וגם 'שמחה'. כל אלה ועוד אחרים, יצביעו שוב ושוב שהשמחה בשבת התפתחה והתעצמה מן הכוח העצמי שלה, אף ללא חיוב מפורש מן התורה.

'עונג' לחוד ו'שמחה' לחוד ובעלי תכונה כפולה

על קיומם של דברים המשפיעים מתוכם ומתכונתם את שתי האיכויות, 'עונג' וגם 'שמחה', נמצאנו למדים ממסכת שבת (סב, ע"ב) האומרת שכל דבר שיש בו תענוג ויש בו שמחה גזרו חכמים שלא לעשותו מפני אבל החורבן, אבל דבר שיש בו תענוג ואין בו שמחה, לא גזרו חכמים. מן הדברים האלה משתמע ש'עונג' ו'שמחה' הם שני דברים שונים, 'עונג' לחוד ו'שמחה' לחוד. אלא שיש גם דברים בעלי תכונה כפולה. על הפסוק בתהלים (י"ט, ט): "פקודי ה' ישרים משמחי לבי", אמרו במסכת ערכין (יא, ע"א): "זה דברי תורה". "שאגת אריה" בשו"ת (סימן סט) רואה מכאן חיוב לעסוק בתורה ביו"ט שאף זה בכלל שמחה. ואם לא נצטוונו בשבת על השמחה, אזי על פי

זה גם לא נצטוונו ללמוד תורה, כך אצל ה"ר אלכסנדר סענדר שור, ב"תבואות שור", חלק בכור שור, בסוף מסכת תענית. כל זאת כיוון שלימוד תורה נקרא שמחה כמו שכתוב "משמחי לב", ולא מצינו בשום מקום שלימוד תורה נקרא עונג. עכשיו שלא נצטוונו בשבת על השמחה, ולא נצטוונו ללמוד תורה בשבת משום תענוג, אזי אין חיוב ללמוד תורה בשבת אלא רק משום שהוא יום פנוי. גם מפירוש רש"י לדברי ריש לקיש בגמרא (שבת סג, ע"ב) ש"עך כאן לדברי תורה", משתמע כי לימוד תורה הוא בחינת 'שמחה': שמת בתלמודך, למוד משמחה ומטוב לב.

אולם המאירי במסכת שבת (ק"ח, ע"ב) בצטטו את הירושלמי פרק ט"ו (הלכה ג, דף עח) שהתלמיד מענג את השבת בתלמוד תורה, מעיר שלדעתו דווקא על בעל הבית ראוי לו להתעסק מעט בשבת בתלמוד תורה דרך עונג. נמצאנו בכל אופן למדים שעל פי שני המקורות, הירושלמי והמאירי, לימוד תורה הוא עונג. אמנם אפשר שמה שאומר הרמ"א (או"ח רצ) על תלמידי חכמים שהם מתענגים בלימודם כל ימי השבוע, היא שיגרת לישנא, אולם לשון זו חוזרת על עצמה ב"בית יוסף" על הטור (סימן רפח) וב"פרי מגדים" "אשל אברהם" (רמב, ס"ק א) "ולשאר עמא עונג תלמוד תורה". משתמע שבלימוד תורה יוצאים גם כן ידי חובת ה'תענוג'.

מהות המושגים וגידיהם - עמומים

בין מושג 'השמחה' המתקשר ליו"ט, לבין מושג ה'עונג' שבעיקרו הוא יסוד לבנין השבת ולהליכותיה, ההבדלים שבין שתי הרגשות הללו והחיובין המיוחדים לכל אחד מהן מסתברים כמטושטשי גבולין והחילופין ביניהם נפוצים והיו לשיגרא דלישנא. הנה כבר אמרו ששמחת יום טוב גורמת לשינוי בזמן התפילה בבית הכנסת. במסכת מגילה (כג, ע"א) ובמסכת סופרים (הלכה יח) וברמ"א (או"ח, תקכט א) נאמר שביו"ט מאחרין לבוא וממהרין לצאת. מפרש רש"י הטעם: "מאחרין לבוא, שצריך לטרוח צקנות יו"ט, וממהרין לצאת, משום שמחת יו"ט".

המהרש"ל ב"ים של שלמה" (חולין פ"א, סימן ג) קרא תגר על החזנים המאריכים בתפילה יותר מדאי. ומעין התוכחה הזו נגד החזנים המאריכים יותר מדאי כתב גם "מגן אברהם" (או"ח תקכט, ס"ק ז). ומה שאמרה הגמרא במגילה שם, שממהרין לצאת משום שמחת יו"ט, מוסיפה אחרי זה הגמרא ואומרת אותו דבר לגבי שבת והפעם הזו מפני שיש בה עונג: ובשבת ממהרין לבוא וממהרין לצאת. מפרש רש"י שם את הטעם: "ובשבת ממהרין לבוא שכבר תיקנו הכל מערב שבת ויפה למהר. וממהרין לצאת, משום עונג שבת".

גם הטור והשו"ע (או"ח, רע"א) כתבו בעניינים הקשורים לעונג שבת, "וכשיבוא לביתו אחרי ערבית ימהר לאכול מיד". וכתב הטור הטעם ממה שדרשו חכמינו "זכרהו בכניסתו", משמע שתיכף שנכנסת שבת צריך לקדשה על היין. מוסיף לזה בספר "יוסף אומץ" (סימן תר) טעם העונג, שראוי ומחויב כל אדם למהר ולקדש תיכף אחר יציאתו מבית הכנסת מפני שגם על הרוב בני ביתו הם עייפים ורעבים ולמה יענה אותם.

כך לגבי סעודת שחרית. בגמרא שבת (קיט, ע"א) סובר רב שבשחרית יש להקדים למהר לאכול בסעודת שבת כי זה עונג לאדם. ומה שאמר שמואל "לאחר", מפרש הטור (או"ח, רפח) שאינו חולק על רב, אלא נתכוון שמואל לומר שאם האיחור עונג לו, כגון שעדיין לא נתעכל לו סעודת הלילה, יאחר. וכך פוסק הטור, שם, שימהר לאכול קודם ששעות. וב"פרישה" מוסיף, ואפילו בתפילה ולימוד אסור לפני שאכל, והטעם מפני שאסור להתענות בשבת משום עונג. וראה הגהת הרמ"א (או"ח, רפ"א) "ומכל מקום בשבת ויו"ט לא יאריך יותר מדאי כדי שיאכלו קודם שעה ששית". אמנם הקפידו הכתובים לקשור את יו"ט עם מושג השמחה, ולקשור את שבת עם מושג העונג. אך למעשה שני המושגים היו סיבה לאותן הוראות מעשיות, ונמצאו שמחת יו"ט ועונג שבת שווים.

הנאות הגוף קרויים 'עונג' ה'שמחה' תתייחס אל הנפש

למרות שמגמרא שבת (סב, ע"ב) שהבאנו לעיל התברר שיעונג לחוד וישמחה לחוד, הנה בכתובים רבים מצאנו ערבוביה ושימוש לחילופין בין שני המושגים 'עונג' ו'שמחה'. "היראים" (סימן צט) כתב שאכילה קרויה 'עונג' וכך הנאות הגוף קרויין 'עונג'. מעין זה מצאתי אצל הרב ברוך הלוי עפשטיין ("ברוך שאמר", תשכ"ח, עמ' רעה) שהבדיל בין 'שמחה' שתתייחס ביותר אל הנפש, ו'עונג' יתייחס ביותר אל הגוף. 'עונג' נרגש מאכילה, כדוגמת מה שאמרו במסכת שבת (ק"ח, ע"א) "במה מענגו את השבת? בדגים גדולים".

והנה הבחנה זו אינה מסתדרת עם מה שהבאנו שהדלקת נרות היא בגדר 'עונג', והלוא זו איננה הנאת גוף, וכן סותרים את אבחנת "היראים" מה שהבאנו בדברי הרמב"ם (יו"ט פ"ו, הלכה יח-יט) שאין שמחה אלא בבשר ואין שמחה אלא ביין. משמע שאכילה, כלומר הנאת הגוף הוא מצד חיוב 'שמחה' הוא ביו"ט. בעוד שבשבת אכילת בשר ושתית יין היא מצד 'עונג' (רמב"ם שבת, פ"ל, ה"ו). כלומר, שתי איכויות לבשר וליין 'שמחה' ו'עונג'.

בספר "כד הקמח", ערך "שבת" כתב רבנו בחיי שיש שני סוגי 'עונג'; עונג הגוף במיני אכילה ושתייה, ועונג הנפש בזכרון מעשיו של הקב"ה ונפלאותיו. ודרש שם את הפסוק: "וקראת לשבת ענג", כאילו אומר לך הכתוב שתקרא ותזמין את השבת לאכול ולהתענג עמך על שולחנך כאדם המזמין את המלך לאכול עמו ותזכה לשכר ענג. משתמע איפא שהמושגים הללו קיבלו כאן משמעויות שונות מאלו שב"יראים".

כך גם משמע מרבנו השל"ה הקדוש במסכת שבת, שם הוא אוחז בלשונו של הרמב"ם ומדגיש שיש לענג את השבת בלחם טוב ודגים ובשר ויין. מושג העונג מתקשר גם אצלו באכילה ושתייה אך מיניה וביה מתחלפת הלשון בסוף דבריו, ומונח ה'שמחה' משתבץ באותו עניין. שכן הוא ממשיך וכותב: "אבל הענין הוא שיאכל וישתה בשמחה ובטוב לבב מאכל טוב, וישתה ב' ו-ג' כוסות של יין לשמח לבו, ויקום מתוך שמחת אכילתו". ולגבי סעודה שלישית: "ויאכל אותה בשמחה ובטוב לבב, לקיים "וקראת לשבת ענג". נראה על פי זה שהשל"ה עשה שימוש מעורב בשתי הלשונויות, 'עונג' ו'שמחה', ולא הקפיד להבדיל ביניהן כמושגים בעלי משמעות והגדרות שונות.

הקושי למצוא ביאורים מבוארים שיגדירו כל תחושה ותחושה בפני עצמה, ויבהירו באופן זה את ההבדלים בין 'עונג' ל'שמחה', מעלה שוב את ההרגשה כי אמנם קיים טשטוש גבולין ביניהן. הרגיש בזה הג"מ א' שיראנו ב"מקנה אברהם", ונדחק לפרש שמה שכתוב "וקראת לשבת עונג", במשמע לשמח את השבת בעונג מאכל ומשתה. דכיוון דכתיב בשבת עונג הרי הוא כאילו כתיב ביה שמחה (ראה "שדה חמד", ח"א, עמ' 253-254).

ב"זבחי תודה" (מובא ב"אוצר השבת", עמ' כד, קכה), כתב להסביר את החילוק בין 'עונג' ל'שמחה' מבחינת הרושם הנפשי והרגש הרוחני שטובע כל עניין ועניין באדם. ה'עונג', שהוא עיקר מצות השבת, ביטויו במנוחת הנפש ושלוותה מכל עצב ודאגה, שיהיה לנו רק רוח ולב טוב, היפוך מרוח נמוכה ולב נשבר מעצב. עונג הנפש הזה מושג במה שמתענג האדם על משענת ה' וחש את השגחתו המיוחדת והיתירה על בני ישראל שומרי השבת. מצב נפשי של עונג מתואר שם כמצב ביניים שבין עצבות לשמחה, מעין מצב סטאטי של רוח מרוממת ורוח בלב. אבל ביום טוב נצטוונו על השמחה ממש. אפשר נתכוון שצריך להיות שמח באופן פעיל. היינו שיש חיוב על האדם להתעורר עצמו וימלא רגשי לבבו בשמחה. ויש ביד כל אדם לעורר שמחה בנפשו על ידי התעוררות רעיוניו ולעורר רגשי לבבו.

החילוק בין מצב נפשי "סטאטי" המצוי במנוחה ובשלוה וברוח מרוממת סבילה,

שהוא המאפיין את עונג שבת, לבין מצב נפשי "דינאמי", שהשמחה הממלאת אותו מצויה בתסיסה פנימית ובפעילות מורגשת, שהוא הקו המאפיין את שמחת היו"ט, הוא חילוק רוחני-נפשי ערטילאי, שאין לדעת את תוצאותיו המעשיות, מה החיובים המעשיים שנצטוונו בשבת, ולחילופין ביו"ט בהשפעת החילוק הזה, והאמנם יש קשר בין החיובים המעשיים לבין המצבים הנפשיים הרוחניים על חילוקיהם.

מדרגות שונות במעלות ה'שמחה' וה'עונג' במועדים ובשבת

יש מקום לכאורה להשיג על מה שהבדיל הגי"מ שלמה גורן ב"תורת השבת", (עמ' 34-35) והוכיח שה'עונג' הוא מעל מצות 'שמחה' והוא הדרגה העליונה של 'אושר'. דרך הסיווג הזה המתארת את העונג כדרגה העליונה של אושר למעלה משמחה (שהיא אושר בדרגה נמוכה יותר) מזמינה את השאלה, מדוע אין בכוח עונג שבת לדחות, למשל, העניינים הקושרים לאבלות ולתעניות, מה שיש בכוח שמחת יו"ט, בדרגת האושר הפחותה שבה, לדחות. ולא ידעתי על פי הסיווג הזה מדוע אומרים שאין מערבין שמחה בשמחת יו"ט, ואין אומרים כך לגבי עונג שבת שהוא האושר במדרגתו העליונה. משל היו אומרים ומוסיפים לפרש מדוע אין נושאים נשים בשבת, לפי שאין מערבין שמחה בעונג (שהוא בדרגה גבוהה יותר משמחה).

וראיתי אצל הרב מ' כשר, ב"תורה שלמה" (בראשית ב' סימן מד בהערה) שהעלה סיווג הפוך למה שאמר הגי"מ ש' גורן. הוא כתב ש'שמחה' בדרגה עליונה יותר מ'עונג', ובלשונו: "אף דבשבת אין חיוב שמחה רק עונג, מכל מקום אם הוא שמח בוודאי הוא עושה מצוה, דהוא בכלל עונג ויותר מעונג".

על הקושי בנסיונות להגדיר ולהציב ציונים לאיכויות ולרגשות הללו הקשורים לשבת וליו"ט, ניתן ללמוד ממה שהביא מרן הגאון ר"מ שטרנבוך ב"מועדים וזמנים השלם" (ח"ז, סימן קיד, שם הערה א' משמו של הגי"ר אריה לייב קרטינגא), שם הבדיל בין 'ששון' ל'שמחה' ובאופן זה נתן פירוש לסיפור המחלוקת בין שני המינים, שלאחד קראו 'שמחה', ולשני 'ששון' (סוכה מח, ע"ב). לכאורה לפנינו סיפור המשקף את דרך המינין להתל בכתובים ולפרשם לפי סכלותם והבלם (מהרש"א).

אך אפשר שבכוונת הגמרא היה לפרש בדרך הסיפור את המחלוקת אם שמחה עדיף או ששון עדיף. הבדיל הרא"ל קרטינגא בין 'שמחה' שיסודה בלב כדכתיב בשמות (ד', יד): "וראך ושמח בלבבו", וכן "שמח לבי ויגל כבודי" (תהילים ט"ז, ט), לבין 'ששון' שיסודו ב'שמחה חיצונית' כמו בזמרה וריקוד, כמבואר גם במלבי"ם לישעיה (ל"ה), (א) לגבי הפסוק: "יששום מדבר וציה ותגל ערבה", כתב המלבי"ם, שה'ששון' גידרו

הוא הסימנים החיצוניים שמסמנים את השמחה, בעוד שה'שמחה' היא הרגשה פנימית בלב. השילוב של שניהם, 'ששון' ו'שמחה', הוא המדרגה העליונה, ומימוש בא לידי ביטוי רק בבית המקדש או לעתיד לבוא. אבל בעולם הזה, אף במקום שיש מצוות שמחה, עיקרה שמחה דווקא ולא ששון. ההבדל שעשה בין 'שמחה' ל'ששון', נראה לי קרוב למה שהבדיל 'זבחי תודה', בין 'עונג' ל'שמחה'.

בחיות וגדרים אלה היו לנגד עיני הרב שטרנבוך ובדרכו שלו נתן להם סדר ודירגם למעלותיהם. ב'מועדים וזמנים השלם' (חלק שני סימן קלב, ובחלק שביעי סימן קיב) סיכם והעלה אפשרויות לכמה גדרים למצות יו"ט:

א. להיות שמח בלבבו וטוב לב, וזה גם בלי עשיית שום מעשה, עיקר המצוה הרגשת שמחה כללית על שנבחרנו מכל העמים והקב"ה נתן לנו תורתו עם מצוותיו.
ב. בתוספת לזה קבע לנו הקב"ה בזמנים מיוחדים לשמוח גם באופן חיצוני, לעשות פעולות שיגרמו לשמח את לב האדם, דהיינו במאכל ובמשתה וזה בימים טובים.

ג. לא די בשמחת הלב ולא די בשמחה חיצונית, דהיינו במאכל ובמשתה, אלא עוד חייב לשמוח על מאורעות היום, והיינו, בפסח המצוה לשמוח אז על יציאת מצרים, ובשבועות על מתן תורה וכו', שהשמחה תהיה קשורה בעצם היום ובענייניו.

לצד סוגי שמחות אלה, שעניינן שמחה כללית בה', שכל בני ישראל מחוייבים בה, ישנה מצות שמחה פרטית שנוגעת ומוגבלת לאדם מסויים, למשפחתו ולמיוחדעיו, כגון, נישואין, מילה, פדיון הבן.

החידוש ההלכתי אותו מעלה המחבר, ואשר באמצעותו ביקש ליישב קושיות למיניהן, הוא שהאיסור הנודע ש"אין מערבין שמחה בשמחה", היינו דווקא שאין לערב מצות שמחה פרטית במצות שמחה כללית, לכן אין נושאין אשה בחול המועד, שאין לערב שמחת נישואין פרטית בשמחת החג הכללית לכל בני ישראל. ויש לתמוה, מדוע לא הזכיר לפרש את עניין סעודת ברית מילה, שלמרות היותה, כמצויין בדבריו, שמחה פרטית, מותר לעשותה ביו"ט. אמנם כתבו בתוספות במועד קטן (ח, ע"ב, בד"ה "מפני ביטול"), שסעודת ברית מילה מותר לעשות בחול המועד, כי אין בה שום שמחה. כמו שכתבו בכתובות (ח, ע"א) שאין מברכין בה "שהשמחה במעונו", משום הצער של התינוק. אבל הסבר זה אינו מסתדר יפה עם מה שקבע המחבר שסעודת ברית מילה היא דוגמה למצות שמחה פרטית.

הבדלי הלכות ביום שבת כיום של 'עונג' ובין יום טוב כמועד של 'שמחה'

בתחום ההלכתי מצאנו, לכאורה, בדיני אבילות הבדלי פסיקות בין שבת ליו"ט, שנובעים מן החילוק שבין חיוב היעונג ומהותו, לבין חיוב הישמחה ומהותה. שבת, כיוון דכתיב ביה 'עונג', עולה ונכללת למנין "שבעה", גם אם לא נהג בה כלל דיני אבילות. אך כיוון שאין בשבת 'שמחה', אינה מפסקת את האבילות. היינו, אחרי השבת צריך האבל להמשיך ולנהוג אבילות.

לעומת זה ברגלים, כיוון שכתוב בהן 'שמחה', מפסיקין את האבילות. עם זאת החילוקים יגיעים והדעות חלוקות.

כך פסק הרמב"ם (בהלכות אבל, פ"י, ה"ג) שאין שום אבילות חלה כלל ברגל, אף לא בצינעא, וכן רבים. לעומתו, פסקו הטור והשו"ע (או"ח תקמח, ויורה דעה שצט) שבדומה לשבת אף ביו"ט אבילות בפרהסייה לא נוהגת, אבל דברים שבצינעא נוהג. ורבו הפרטים, ורבו החילוקים בעניין המהות המיוחדת של היעונג, והתכונות המיוחדות של הישמחה.

עוד חילוק מצאנו בין שבת ליו"ט בעניין תענית. דבשבת - 'עונג' מפורש, ולא אכילה. על כן המתענג בתענית, יצא בתעניתו ידי חובת עונג שבת. לעומת זאת, ביום טוב - 'שמחה' כתיב ביה, ואין שמחה בלא אכילה. לכן אפילו אם התענית עונג הוא לאדם, אסור לו להתענות. ולהיפך, אפילו אינו מתענג אם אוכל, הוא צריך לאכול כדי לצאת ידי חובת 'שמחה'. ובדומה למכלול הסוגיא אף כאן נחלקו הדעות (ועיי' ב"אוצר השבת", עמ' כג, קכב-קכו).

ואך עוד נזכיר גם מה שכתב הרמב"ן ב"ספר המצות" (שורש א', ד"ה "והפליאה") שבגלל מצות השמחה ביו"ט נצטוונו מן התורה לומר "הלל", כמו שכתוב במדבר (י', י): "וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות", כי עיקר השירה בפה, ואמירת "הלל" היא חלק מחלקי מצות שמחת הרגלים, מה שאין כן בשבת, אין אומרים בה "הלל" מפני שאין בה דין שמחה. וכבר חלק על זה "שאגת אריה" בשו"ת (סימן סט) ועיקר הטעם: "שאינן גומרים את ה'הלל' אלא בימים שקרואים מועד ושאסורים בעשיית מלאכה (ועוד טעמים ייחודיים), ולפיכך שבת, אף על פי שאסורה בעשיית מלאכה, אינה קרויה מועד. ונחלקו תנאים בסוגיא, והמשיכו הראשונים לחלוק, ואף האחרונים נחלקו להלכה" (ערך "הלל", אנצ" תלמודית, כרך ט'). כיוון שהיעונג הוא מעצם ה"חפצא" דשבת, יש בכוחו לחדש דינים גבי שבת, ואמרו שרשאי להעלים עין שלא לבדוק אחרי חומרא לצורך עונג שבת, כך בשו"ע או"ח (שא,

ס"ק ב) פסק שאין לרוץ בשבת, "מכל מקום בחורים המתענגים בקפיצתם מותר". לפנינו דוגמא, שבכוח העונג' לחדש דין גבי שבת. וכן ב"מגן אברהם" שם (ס"ק ד) דאף על פי שאסור לראות דיוקנאות, מכל מקום אם הראייה 'עונג' לו מותר לראות. והדוגמאות לעניין העונג' שמחדש דינים, אם לקולא ואם לחומרא, גבי שבת, הן רבות.

העמימות בגדרי המושגים נובעת משיגרת לשון

השאלה שיש מקום להתלבט בה, היא, האם השימוש בלשון 'שמחה' וחילופה עונג, במסגרת שקלא וטריא ופלפול תלמודי הוא תוצאה של ברירה לשונית מכוונת ושקולה שעניינה לקבוע עמדה, או שמא הלשוניות הללו וחילופיהן מבטאים שיגרת לשון וגיוון סגנוני גרידא. דוגמא לזה מה שאומרת הגמרא בבבא בתרא (צא, ע"א): "ת"ד מתריעין על פרקמטיא ואפילו בשבת". כלומר, שמותר, אפילו בשבת, להתפלל ולהתריע על הפרקמטיא שלא תיזול ותאבד ממחירה משום שיש פסידא דממונא לבעלי בתים, ומבאר "נימוקי יוסף" שמותר להתריע אפילו בשבת שחייבין לשמוח בו.

עוד מצינו במסכת שבת (ס, ע"א-ב) שאסרו לצאת בשבת בסנדל המסומר לזכר אסון שאירע לישראל בגלל סנדל מסומר (ע"ש). ובחידושי הר"ן (שבת ס, ע"ב) פירש שאסרו בין שבת ובין יום טוב כדי שלא יהפוך ימי שמחתם ומועדם לאבל, שלא ייזכרו להם התקלה והאסון שאירעו לאבותיהם, ונמצא נמנעין **משמחת שבת ויו"ט שהוא מצוה לשמוח ולהתענג בהם**, אָסרו בשבת ויום טוב.

כפשוטו ראינו איפוא ששני המפרשים, "נימוקי יוסף" והר"ן, מייחסים לשבת מצות שמחה. מעין זה ניתן להתלבט במה שנקט רש"י בלשון שמחה גבי שבת, בגמרא ביצה (טז, ע"א) "אמר ר' שמעון בן לקיש; נשמה יתירה נותן הקב"ה באדם בערב שבת". מפרש רש"י מהי נשמה יתירה: "רוחם לז' לננומה ולשמחה". והוא הדין לגבי 'תוספות' שנאמר במסכת בכתובות (ז' ע"ב, ד"ה "והוא") ששבת נחשבת ל"פנים חדשות", ומרבין לכבוד השבת בשמחה ובסעודה.

אולם הנה במסכת מועד קטן (כג, ע"ב, ד"ה "מאן") שואלים התוספות מה פשר אבילות שאינה נוהגת בשבת, ובכל זאת עולה ונחשבת כיום אבילות למנין "שבעה". וברגל, שאף לגביה אבילות אינה נוהגת, מדוע אינה עולה ונחשבת כיום אבילות למנין שבעה? ומתוך, מפני שברגלים כתיב בהן 'שמחה'. שבת, לעומת זאת, לא כתיב ביה 'שמחה'. לפנינו איפוא סתירה ממקום אחד למשנהו בדברי התוספות, פעם בכתובות, אמר מרבנים שמחה לכבוד שבת, ופעם במועד קטן אמר דאין שמחה בשבת. שאלת ההגדרות והתכנים המתייחסים לכל מושג ומושג, היא עדיין, לדידי, שאלה פתוחה לבירורים ולפירושים.